

TƏMİZ ƏTRAF MÜHİT VƏ EKOLOJİ TARAZLIĞIN QORUNMASINDA ÇAY HÖVZƏLƏRİNİN BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN ROLU

Vaqif Novruzov

Gəncə Dövlət Universiteti
vnovruzov1@rambler.ru

Azərbaycanın qərb bölgəsində 60-cı illərdə 20 min ha tuqay meşəsi Mingəçevir su anbarının, sonralar 5 min ha tuqay meşəsi Şəmkir, 2200 ha Yenikənd su anbarlarının altında qalmışdır. Bununla əlaqədar bir çox nadir landşaftlar, bitki formasiyaları, onları əmələ gətirən dominant və edifikatorlar insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində demək olar ki, məhv edilmişdir.

Kəpəz dağ silsilələrinin buzlaşma dövrünün sonundakı bitki senozlarında *Eruimum*, *Xeranthemum*, *Stipa*, *Dianthus* cinslərinə aid növlər geniş yayıldığı halda, hazırda onların çoxu sıradan çıxmışdır.

Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsində *Botriochloetum*, *Festucietum*, *Juniperietum* formasiyalarının arealları daralmış və bitkilər məhv olma təhlükəsinə məruz qalmışdır.

Kür çayı sahilindən Samux rayon ərazisinə kimi vaxtilə *Quercus macranthera* Fisch. dominant meşə tipi olmuşdur. Bu növ palıd düzən meşələrinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu meşələr çay arteriyalarının qorumasını, qonşu sahələrin isə küləkdən mühafizəsini təmin edirdi.

Azərbaycanın qərb bölgəsində təmiz ətraf mühit və yaşıllıq texnologiyaların qorunması məqsədilə çay hövzələri bioloji poliqlon kimi seçilmiş, bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyi, bitki örtüyündə baş verən antropogen dəyişmələrin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması tədqiq edilmişdir. Çay hövzələrinin faydalı yabani bitkiləri (meyvə, giləmeyvə, dərman, vitaminli, yem bitkiləri və s.) müəyyən edilmişdir.

Ağstafaçay, Tovuzçay, Zəyəmçay, Əsrəkçay, Şəmkirçay, Qoşqarçay, Gəncəçay, Kürəkçay Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarıdır. Göstərilən çaylar iqlim və relyefin qeyri-bərabər paylanması təsir göstərən əsas amillərdir. Ağstafaçay, Tovuzçay tranzit çaylardır. Qoşqarçay ölkə daxilində ən çox çirklənmiş çay hesab olunur və relyefin qeyri-bərabər paylanması səbəb olur.

2007-2024-cü illərdə Gəncə Dövlət Universitetində çay hövzələrinin flora biomüxtəlifliyinin öyrənilməsi həyata keçirilir. Problem Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 mart 2006-cı il tarixli 1368 №-li Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı"nda, "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı", Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetdən biri "Təmiz ətraf mühit və yaşıllıq artım ölkəsi", həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı ilə 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsində göstərilən bir sıra müddəaları əks etdirir.

Qoyulan problemə uyğun olaraq, Kürəkçay, Şəmkirçay, Qoşqarçay, Zəyəmçay, Gəncəçay, Ağstafaçay hövzələrinin flora biomüxtəlifliyinin tənzimlənməsi təşvişi aparılaraq, növlərin inventarizasiyası, taksonomik strukturu dəqiqləşdirilmiş, bitkilərinin müasir təsnifatı verilərək, genofondunun mühafizəsi üçün tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmışdır. Çay hövzələri bir-birindən mövqelərinə görə fərqlənsə də, bitki örtüyünün yayılmasında müəyyən qanunauyğunluqlar aşkar olunmuşdur.

Gəncəçay hövzəsinin flora biomüxtəlifliyi ətraflı tədqiq edilərək, burada 105 fəsilə, 398 cinsə aid olan 734 ali sporlu, çılpaq toxumlu və örtülütoxumlu bitki növlərinin yayılması müəyyən edilmişdir. Bunların 24 növü ali sporlu, 7 növü çılpaqtoxumlu, 123 növü birləpəli və 580 növü isə ikiləpəlilər sinfinə aid olan bitkilərdir. Hövzənin florası Azərbaycan florasının 24,9%-ini, Qafqaz florasının isə 16%-ini təşkil edir. Floranın sistematik, biomorfoloji, ekoloji və coğrafi təhlili verilmiş, endemizmi müəyyən edilmişdir.

Gəncəçay hövzəsi üçün 6 formasiya sinfi və 14 assosiasiya qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ının III nəşrinə Gəncəçay hövzəsindən 22 növ daxil edilmişdir.

Şəmkirçay hövzəsinin flora biomüxtəlifliyinin 75 fəsilə, 240 cinsə aid 668, Kürəkçay hövzəsinin flora biomüxtəlifliyinin 95 fəsilə, 370 cinsə aid 870, Qoşqarçay hövzəsinin flora biomüxtəlifliyinin 50 fəsilə, 110 cinsə aid 410, Zəyəmçay hövzəsinin flora biomüxtəlifliyinin 65 fəsilə, 180 cinsə aid 445, Gəncəçay hövzəsinin flora biomüxtəlifliyinin 105 fəsilə, 398 cinsə aid olan 734, Ağstafaçay hövzəsi flora biomüxtəlifliyinin 37 fəsilə, 96 cinsə aid 415 növdən ibarət olması aşkar edilmişdir.

Çay hövzələrində bitkiliyin assosiasiya səviyyəsində müasir fitosenoloji təsnifatı aparılaraq, Şəmkirçay hövzəsi üçün 36 formasiya, 57 assosiasiya, Kürəkçay hövzəsi üçün 34 formasiya, 47 assosiasiya, Qoşqarçay hövzəsi üçün 21 formasiya, 48 assosiasiya, Zəyəmçay hövzəsi üçün 24 formasiya, 47 assosiasiya aşkar edilmişdir.

Şəmkirçay hövzəsində 20 fəsilə, 26 cinsə aid 36 növ, Kürəkçay hövzəsində 20 fəsilə, 27 cinsə aid 32 növ, Qoşqarçay hövzəsində 22 fəsilə, 28 cinsə aid 43 növ, Zəyəmçay hövzəsində 13 fəsilə, 24 cinsə aid 45 növ, Gəncəçay hövzəsində 21 cins, 14 fəsiləyə aid 35 növ nadirləşmiş və məhvolma təhlükəsində qalmışdır.

Növlərin nadirləşməsi və məhvolma təhlükəsinə düşməsinin limit faktorları aşkar edilmişdir.

Zəyəmçay sahili boyu Köşk və Xınna dərəsində Azərbaycanın nadir növlərindən "Təhlükə həddinə yaxın olanlar" kateqoriyasına aid olan – *NT-Yuniperus foetidissima* Willd. *Corallorrhiza tritida* Chatel.; *Daktylorhiza flavescens* (C.Coch.) Holub., "Nəsli kəsilməyə həssas olanlar" kateqoriyasına aid *Orchis purpurea* Huds-ENB; *Orrchis caspica* Trautv.-VuA2c+3cd; "Nəsli kəsilmək təhlükəsində olanlar" kateqoriyasına aid *Galanthus caucasicus* (Baker) Gross. *EHB1*tabl. rast gəlinir. Bunlar Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ının 2-ci nəşrinə daxil edilmişdir. Köşk və Xınna dərəsində göstərilən nadir növlərin populyasiyaları üzərində daimi nəzarətin təşkili məqsədəuyğun hesab olunur.

Qoşqarçay florasının əsasını 179 növdən ibarət ot bitkiləri təşkil edir, 32 şibyə və 35 mamır növü yayılmışdır. Qoşqarçay hövzəsində şibyələrin *Aspicilia*, *Caloplaca*, *Placodium*, *Rhizocarpon*, *Dermatocarpon*, *Gyrophora*, *Lecidea*, *Acarospora*, *Verrucaria* və s. cinslərinin növləri mamırların *Dicranum*, *Tortyla*, *Amblylastegia*, *Pottia* cinslərinin növləri ilə sinuziyalar əmələ gətirir. Qoşqardağ sisteminin florası əsasən arktik alp, ksero-kontinental şimal boreal: *Festuca varia*, *Coelereia caucasica*, *Alopecuhurus dasyanthus*, *Vicia caucasica*, *Sibbaldia parviflora* kimi növlər hesabına formalaşmışdır. Relikt növlərlə zəngindir. Əsasən buzlaşmaya qədər, III dövr və buzlaşmadan sonrakı dövrlərin reliktlərindən ibarətdir.

Ağstafaçay hövzəsi flora biomüxtəlifliyinin 37 fəsilə, 96 cinsə aid 415 növdən ibarət olması aşkar edilmişdir. 8 fəsilə, 22 cinsə aid 36 növ nadirləşmiş və məhvolma təhlükəsində qalmışdır. Ağstafaçay hövzəsinin bitkiliyi 20 formasiya, 37 assosiasiyadan ibarətdir.